

SERT VE ESNEK HUKUKTA İNSAN HAKLARI VE TERÖRİZM KONUSUNDA GELİŞMELER: 2001 AGİT Bükreş Eylem Planı ve Bişkek Eylem Programı¹

THE DEVELOPMENT IN HARD AND
SOFT LAW ABOUT HUMAN RIGHTS AND TERRORISM:
2001 OSCE Bucharest Plan of Action and Bishkek Programme of Action

Fatih KARAOSMANOĞLU *

Abstract

Hard and soft law are the concepts used for as to whether international instruments are legally binding in positive international law. Whereas the former is binding, the latter is not. From this viewpoint, there exist instruments for the protection of human rights and the prevention of terrorism in the hard and soft laws. However, the issue of human rights is regulated more effectively in hard law than in soft law. During the period of the post 11 September attack in the USA, the organization for security and Co-operation in Europe (OSCE) having soft law documents has brought a new and significant perspective with the Bucharest and Bishkek documents in combatting terrorism internationally.

This article deals with, first of all, the concepts of hard and soft law, terrorism and human rights, and new developments in these fields will be described in some depth. Next, some information will be given about the Bucharest plan of action and Bishkek programme of action both related to combating terrorism. Some commitments of the OSCE Countries are as follows: 12 UN Conventions and Protocols will be ratified by the end of the year 2002. The OSCE will seek to add value on the basis of the specifics of the Organization and police education in which it has already experience. In building democratic institutions and in preventing and suppressing the financing of terrorism, the countries will take the necessary actions to Co-operate. The constructive co-operation will be made to foster continuous dialogue and tolerance among all segments of society.

Key Words: Hard and Soft Law, the OSCE, Bucharest Plan of Action, Bishkek Programme of Action, Terrorism

Özet

Sert ve esnek hukuk, pozitif uluslararası hukukta uluslararası belgelerin bağlayıcı olup olmaması açısından kullanılan kavramlardır. Birincisi bağlayıcılığı ifade ederken, ikincisi bağlayıcı olmamayı ifade etmektedir. İnsan haklarının korunması ve terörün önlenmesine yönelik sert ve esnek hukukta düzenlemeler vardır. Ancak, sert hukukta insan hakları konusu terörizm konusundan daha etkin bir biçimde düzenlenmiştir. Bununla birlikte, ABD'ye yapılan 11 Eylül saldırısı sonrası süreçte, esnek hukuk belgelerine sahip Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), 2001 Bükreş ve Bişkek belgeleri ile uluslararası terörizmle mücadelede önemli bir bakış açısı getirmektedir.

Bu makalede önce sert ve esnek hukuk, terör ve insan hakları kavramları ile bu hukuk alanlarındaki gelişmeler hakkında betimleyici açıklama yapılacaktır. Daha sonra, terörizmle mücadelede önemli yeri olan ve esnek hukuk içinde yer alan Bükreş planı ile Bişkek programı hakkında bilgi verilecektir. Bu plan ve program ile AGİT ülkelerinin yaptığı politik taahhütlerden bazıları şunlardır: 2002 yılı sonuna kadar 12 BM Sözleşme ve Protokolüne taraf olunacaktır. AGİT, kendi teşkilat yapısı özellikleri ile önceden aktif olduğu polis eğitimi alanlarında terörle mücadeleye katkı sağlayacaktır. Demokratik kurumların inşası ile polis-yargı işbirliği, terörizmin mali kaynaklarını kurutma ve önleme gibi alanlarda işbirliği içinde hareket edilecektir. Toplumun farklı grupları arasında birlikte yaşam ve hoşgörü geliştirilerek bu konuda yapıcı işbirliği içinde olunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sert ve Esnek Hukuk, AGİT, Bükreş Eylem Planı, Bişkek Eylem Programı, Terörizm

* Y.Doç.Dr., PA Güvenlik Bilimleri Fak. Öğr. Üyesi. Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Md.Yrd., e-posta: fkaraosmanoglu@yahoo.com

¹ Bu makale, 24 Aralık 2001 tarihinde Marmara Üniversitesi, Yeditepe Üniversitesi ve Polis Akademisi işbirliği ile yapılan 13. Hukuk İhtisas Seminerinde sunulan bildirden geliştirilmiştir.

1. Giriş

Sert ve esnek hukuk, özellikle yabancı kaynaklarda hard law ve soft law olarak adlandırılmaktadır.² Bu ayrım, temelde pozitif uluslararası hukuk açısından uluslararası belgelerin bağlayıcı olup olmama biçimlerini ifade etmektedir. Buna göre sert hukuk (hard law) bağlayıcı olan, esnek hukuk (soft hukuk) bağlayıcı olmayan belgeleri ifade etmektedir. Bu esnek hukukun tipik örnekleri, Harris'in (1991:62) de vurguladığı gibi, AGİT belgeleri, 1978 tarihli Uluslararası Terörizm Üzerine Bonn Deklarasyonu ile 1994 tarihli Uluslararası Terörizmi Ortadan Kaldırmak için Alınacak Önlemler Konulu BM Genel Kurul Bildirgesi gösterilebilir. Türkiye'nin inisiyatifi ile alınan bu son bildirge, terör eylemlerinin bir insan hakları ihlali olduğunu ifade etmektedir. Bir kere bu belgelerin hepsi, kabul edildiği teşkilat bakımından bağlayıcı olmaya başlar ve dolayısıyla uluslararası ilişkiler ve uluslararası hukukta önemli etkisi olan belgelerdir. Türkiye'nin terörle mücadelede girdiği yeni dönemde, insan hakları ve terör konusunun sert hukuk yanında bu esnek hukuk belgeleri açısından da incelenmesi önemli ve anlamlı olacaktır. Avrupa Birliği'ne girişte Türkiye'nin önünde duran Kopenhag Kriterlerinden³ birisinin insan hakları olduğu göz önüne alındığında, bunun önemi daha bariz bir şekilde görünmektedir.

Benzetilmek gerekirse, terör bir toplumsal bir virüs ise, temel hak ve özgürlükler toplumsal bir anti-virüstür. Toplumsal virüs olan terör, ne derece insan ve insan değerlerinin tahrip edilmesine ilişkin ise, toplumsal bir anti virüs olan insan hakları da, o derece insan ve insan değerlerinin korunumu ve gelişimi ile ilgilidir. Ancak bir yönü ile idealist yaklaşımı yansıtan bu anlayış yanında realist yaklaşım içinde de olunmalıdır. Burada hemen ifade edilmelidir ki, terör ve insan hakları konusunda Türkiye, sert olsun esnek olsun uluslararası hukuk konusunda üç farklı davranış içindedir: (a) normların realizasyonu, (b) normların geliştirilmesine katkı sağlanması, (c) normlara uygunluk içinde terörle mücadelenin sürdürülmesi. Ancak, insan hakları ve terör konusunda (a) davranışı eksen davranış gözük-mektedir.

Türkiye'de terörün mutlak sona erdiğini ifade etmek zordur. Çünkü, bunun gerekçelerini, terörün varoluş ve devam ediş nedenleri içinde aramak gerekmektedir. Bunlar arasında; diğerleri yanında, sosyolojik anlamda sapma davranışlarında olduğu gibi terörün sosyal boyutları olan bir olgu olması ve dolayısıyla bölgenin sosyo-ekonomik yapısı ve eğitim yetersizliği (Cerrah: 2000), iki kutuplu dönemin sona ermesi sonucu, dünya politikasında ortaya çıkan belirsizlikler ve bunların yol açtığı yeni tehditlerden dolayı, terörün dış politika amaçlarının gerçekleşmesinde daha yaygın olarak kullanılması (Öztürk: 2000), terör örgütü mensuplarının genelde içine kapanık, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açılardan içinde bulunduğu topluma entegre olamamış kişiliğe sahip olmaları (Çağlar:

² Hard law ve soft law terimlerinin Türkçe karşılıkları üzerine, M. B. Eryılmaz, Z. Aslan ve H. H. Çevik ile yaptığımız mütakere, aydınlatıcı fikirlerinden dolayı meslektaşlarıma teşekkür ederim.

³ Kopenhag kriterleri için bkz: Özcan, Dr. Mehmet (1999), Avrupa Birliği'nde Fikri ve Sınai Haklar, Ankara, NOBEL, s.15.

2000), insanın üstün ve sorumluluk sahibi bir varlık olarak yaratılması, barış içinde yaşama gibi dini değerlerin kaybedilmesi (Karaman: 2000) gibi nedenler ileri sürülmektedir.

Terörle mücadelenin küresel gayret gerektirdiği unutulmamalıdır. Konvansiyonel olsun nükleer olsun (kimyasal ve nükleer silahlı terör) her çeşit terörün önüne geçilmelidir. Nükleer strateji, Kitle İmha Silahları (KİS) ile ilişkilidir. Çin ve Rusya'nın en önemli KİS satıcıları olduğu göz önüne alındığında, insan haklarının korunumu ve gelişiminde uluslararası hukuk ve ilişkilerde alınacak yolun çok olduğu görülecektir. Çünkü, biyolojik silah olarak 50 kiloluk bir şarbon bombası 20 kilometrekarelik bir alanı hemen tahrip edebilmektedir ki, Amerika'da Dünya Ticaret Merkezine yapılan saldırının verdiği zarardan daha fazlasını verecektir. Ankara'ya atılmış olsa, Cumhurbaşkanlığı, hükümet ve parlamento binalarının içinde olduğu alanda hemen etki meydana getirecektir (Küçüköğlü: 2001).

Bu makalede ilkönce kısaca kavramsal yaklaşım üzerinde durulacak, daha sonra terör ve insan hakları konularına ilişkin sert ve esnek hukuka değinilecektir. Sert hukuk konusuna değinirken, pozitif hukuk bakımından bağlayıcı olan hangi temel uluslararası sözleşmelerin olduğu bilgisi verilecektir. Esnek hukuk açısından ise, pozitif hukuk bakımından bağlayıcılığı olmayan ama politik bağlayıcılığı olan bir belge olan AGİT Bükreş Eylem Planı ve buna bağlı ortaya çıkan Bışkek Eylem Programından bahsedilecektir. Bu belgenin önemi, Amerika'da 11 Eylül terörü sonrası uluslararası terörle mücadele bakımından önemli bir belge oluşunda yatmaktadır.

2. Kavramsal Yaklaşım

Terör ve insan hakları kavramları hakkında genel bir bilgi vermeye geçmeden, burada bu kavramların ilişkisi üzerinde durmamız gerekmektedir. Bu çerçeveden baktığımızda, terör ile insan hakları doğrudan ilişkili kavramlardır. Bir yanda, terör, en başta yaşam hakkı ve diğer temel hak ve özgürlüklerin ihlaline yol açmaktadır. Bu durum, 1993 yılı Birleşmiş Milletler Dünya İnsan Hakları Konferans Bildirisi'nde "terörizmin, insan hakları, temel özgürlükler ve demokrasiyi tahrip ettiği" şeklinde ifade edilmektedir. Diğer yanda, ilginçtir, terörü önlemede en etkin yollardan birisi de, temel hak ve özgürlüklerin realizasyonudur. Bir başka ifade ile, terörü önlemek için kişilerin temel hak ve özgürlüklerinin korunumu ve geliştirilmesi sağlanmalıdır.

Burada terör ile insan hakları veya özgürlük arasında nereden çizgi çekileceğine ilişkin konu gündeme gelmektedir. Bir başka ifade ile, insan hakları veya özgürlük ne zaman biter ve terör ne zaman başlar? Kinik bir kişiye göre, bir insanın kolunu istediği yöne salladığı anda özgürlüğü başlar ve diğer bir kişinin koluna dokunduğu anda özgürlük biter. Fakat, sorun bu kadar kolay değildir ve bu konuda bir standardizasyona gitme ihtiyacı vardır. Ancak ben burada çizginin nerede

çekileceği konusu ile ilgili bir noktaya değinmek istiyorum. O da şudur: terör sürecinde kişi haklarının realizasyonu ve geliştirilmesinde zamanlama unsuru dikkate alınabilir. Bununla beraber önemli olan, özellikle terör sürecine girilmeden, kişi hakları güvence altına alınmış olmalıdır. Aksi takdirde, terör süreci öncesi kişi haklarının güvencesizliği, terörün ortaya çıkışının en önemli faktörlerinden birisi belki başında geleni olacaktır.

2.1. İnsan Hakları

Hak ve özgürlük kavramının felsefi ve sosyolojik tartışmaları yapılabilir. Ancak burada buna girmeye gerek yoktur. Aralarında Akın (1980: 259), Aldıkaçtı (1982: 206), Kubalı (1972: 164) ve Tunaya'nın (1980: 187) da bulunduğu pek çok hukukçu, bu tartışmalara girmeden özgürlüğü bir hak olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla, özgürlüğün "tanımlanma" sorunu çözülmüştür. Temelde, hak ile özgürlük kavramları arasında farklılık ve karışıklık görmek isabetsiz bir yaklaşımdır. Çünkü, her ikisi de aynı öze sahiptirler. Özgürlük kavramı, temel hak veya hak kavramına denk düşer. Türk Anayasa Hukukunda da özgürlük bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır (Mumcu, 1992: 12).

Hak kavramına ilişkin ise, doktrinde temelde üç kuram vardır. Windscheid (1817-1892) tarafından ortaya atılan, irade kuramı taraftarlarına göre, hak; "hukuk düzeni tarafından bir kişi lehine bahşedilen irade gücü veya egemenliğidir". Jhering (1818-1892) tarafından ortaya atılan, menfaat kuramı taraftarlarına göre, hak; "hukuksal korunum altında olan bir menfaattir". Alman hukukçu Jellinek'in öne sürdüğü, uzlaştırıcı nitelikteki karma kuram taraftarlarına göre ise, hak; "insana sahip olduğu menfaati korumak üzere tanınmış olan irade gücüdür". Fransız hukukçu Michoud da bu kuramı benimsemiştir (Bilge, 1983: 184).

Ancak, yukarıdaki kuramlarda sırasıyla yer alan; "irade", "menfaat", "menfaat ve irade" unsurlarından hiçbiri, hak kavramını tam olarak açıklayıcı unsur(lar) değildir. Bu unsurların her birinin, "sınırlılığı içermesi", "kapsamcı olmaması" ve "içeriklerinin muğlaklığı" yönleri ile hak kavramını tanımlamaktan uzaktırlar. Hak kavramını en iyi açıklayacak "değer" unsuru ile bir tanım yapmak gerekir. Buna göre, hak; "hukuksal korunum altında olan bir değerdir".

Tarafımdan yapılan hak tanımını baz alarak, insan hakları kavramını ise şu şekilde tanımlayabiliriz. İnsan hakları; "Bir insanın, hukuksal çerçevede korunan, can-akıl-nesil-inanç-mal değerleridir". Bu tanım; canim modeline (Karaosmanoğlu, 2002: 116) dayanmaktadır.

Ayrıca burada vurgulanması gereken diğer bir nokta şudur: insan hakları kavramı üzerinde farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, insan hakları ferdi insan hakları ile daha özdeş şekilde algılanmaktadır. Halbuki ferdi insan hakları dışında, kolektif insan hakları ve devletin egemenlik hakları da vardır. Bununla birlikte sorunlar, doğal olarak ferdi insan haklarında daha fazla yoğunlaşmaktadır.

2.2. Terör

Terör konusunda mutlaka çok farklı tanım ve anlayış vardır. Terörün birçok tanımları mevcuttur ve yapılabilir. Akıntürk'e (2001) göre terörün en az yüz tanımı vardır. Burada bunlara değinmeden 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunundaki (TMK) tanıma yer verilip terör kavramının önemli unsuruna vurgu yapılacaktır. TMK'nın aşağıda yer verilen 1 ve 8. maddelerinde "terör" tanımı şöyle yapılmaktadır:

"Terör; baskı, cebir ve şiddet, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle, Anayasa'da belirtilen Cumhuriyetin niteliklerini, siyasi, hukuki, sosyal, laik, ekonomik düzenini değiştirmek, Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmek, devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin iç ve dış ve güvenliğini, kamu düzenini, veya genel sağlığını bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi veya kişiler tarafından girişilecek her türlü eylemlerdir"⁴

"Türkiye Cumhuriyeti Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan yazılı ve sözlü propaganda ile toplantı, gösteri ve yürüyüş yapılamaz. ...1 yıldan 3 yıla hapis ve 100 milyondan 300 milyona ağır para cezasına...."⁵

Terörün örgütlü suçlar arasında özel bir yeri vardır. Farklı tanımlarla birlikte terör temelde, toplumun temel düzenini sarsmayı, siyasal ve ekonomik düzeni bozmayı amaçlayan bir yapıdır. Örgütlü suçlar, yeni Türk Ceza Kanunu (Tasarı-sı)'nda 313. Maddede düzenlenmiştir. Ülke bütünlüğüne, ulusal birliğe ve anayasal düzene karşı işlenen suç (terör suçu) 168. Maddede düzenlenmiştir. Mafya tipi örgütler ise, Çıkar Amaçlı Örgütlerin Önlenmesi kanunununda düzenlenmiştir. Kaçakçılıkla ilgili örgütler ise, Kaçakçılığın Men'i yasasında düzenlenmiştir (Türk, 2001)

Birleşmiş Milletler (BM) tarafından terörün insan hakları ihlalleri olduğu kabul edilmekle birlikte, terörün aynı zamanda insanlığa karşı bir suç olduğu kabul edilmelidir. Terörün insanlığa karşı bir suç olarak kabul edilmesi durumunda özellikle uluslararası hukuk bakımından önemli hüküm ve sonuçlar doğuracaktır. Örnek olarak terör suçlarından dolayı kişilerin uluslararası mahkemelerde yargılanabilmeleri gündeme gelecektir.

3. Sert Hukuk (Hard Law)

Sert hukuk kavramı, pozitif hukuk bakımından uluslararası sözleşme ve belgelerin bağlayıcılığını ifade eden bir kavramdır. Uluslararası hukuk gelişiminin günümüzde ulaştığı nokta itibarıyla, terör ve temel hak ve özgürlükler kavramlarına bakacak olursak, ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Buna göre, temel hak

⁴ 3713 sayılı TMK m.1

⁵ 3713 sayılı TMK m.8

ve özgürlükler, sert hukuk içinde yer alan geniş bir uluslararası enstrümanlar ve sistemler (Harris, 1991:600) ile korunum ve gelişim altında olurken, aynı hassasiyetle, terör konusunda, -bazı düzenlemeler yapılmakla birlikte-, geniş ve etkin düzenlemeler yapma yoluna gidilmemiştir. Hatta öyle ki, Aslan'ın (1988) ifade ettiği gibi, terör kavramında bile bir uzlaşmaya varılamamıştır.

İnsan haklarının korunup geliştirilmesine yönelik sert hukuk içinde yer alan bazı uluslararası sözleşmeler şunlardır:

- ➔ 1966 tarihli BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi,
- ➔ 1966 tarihli BM Ekonomik ve Sosyal Haklar Sözleşmesi,
- ➔ 1966 tarihli BM Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Uluslararası Sözleşmesi,
- ➔ BM Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi,
- ➔ BM İşkence ve İnsanlık dışı Muamelenin Önlenmesi Sözleşmesi,
- ➔ 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokoller,
- ➔ İşkence ve İnsanlık dışı Muamelelerin Önlenmesine Dair Avrupa Sözleşmesi
- ➔ Avrupa Sosyal Şartı,
- ➔ BM Çocuk Hakları Sözleşmesi.

Terörü önlemeye yönelik sert hukuk içinde yer alan bazı uluslararası sözleşmeler şunlardır:

- ➔ BM 1969 tarihli Uçakta İşlenen Suçlar ve Diğer Eylemler Hakkında Tokyo Sözleşmesi,
- ➔ BM 1971 tarihli Sivil Havacılığa Karşı Girişilen Tedhiş Hareketlerinin önlenmesine ilişkin Montreal Sözleşmesi ve 1988 tarihli ek Protokol (Türkiye Sözleşmeyi 1975'de onaylamıştır. 29.11.1975 t. ve 15427 s. RG),
- ➔ 1973 tarihli BM Diplomatik Temsilciler Dahil Uluslararası Dokunulmazlığı Olan Kişilere Karşı İşlenen Suçların Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi,
- ➔ Avrupa Konseyi'nin (AK) 1977 tarihli Tedhişçiliğin Önlenmesi Hakkında Avrupa Sözleşmesi (Türkiye 27.10. 1980'de bu sözleşmeyi onaylamıştır),
- ➔ Avrupa Birliği'nin 1979 tarihli Terörizmin Önlenmesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi.

Terör ve insan hakları konularında uluslararası hukuk bağlamında söylenebilecek temel hususlar şunlardır: Terör eylemlerine maruz kalmış kişilerin uğradıkları zararların tazminine ilişkin yargılama makamlarına başvurulamaz. Dolayısıyla, örneğin, bir kişinin terör eyleminden dolayı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurması olanaksızdır. Ayrıca, bir terörist yurt dışına kaçması durumunda, rahat bir şekilde uluslararası hukuk normları içinde yer alan siyasi suçlu⁶ ta-

⁶ Siyasi suç kavramı için bkz: BAYRAKTAR, Köksal (1982), *Siyasal Suç, Doktora Tezi, İstanbul.*

nımı içine sokulabilmekte ve dolayısıyla iade⁷ edilememektedir.

Uluslararası hukukta, nispi olarak, insan haklarına ilişkin yeterince belge ve sistem geliştirilirken, teröre ilişkin yeterince düzenleme yapılamamasının elbette sosyolojik, politik, hukuksal, vs. açıklamaları olacaktır. Ancak, bunun önemli nedenlerinden biri şudur: idealist yaklaşım ile konuya yaklaşacak olursak⁸, uluslararası hukuk sözleşmelerinin meydana gelmesinde, “hak ve özgürlükler barış sağlar” yaklaşımı daha egemen olmuştur denilebilir. Bundan dolayı, uluslararası ilişkilerde “ulusal/uluslararası insan haklarında kaydedilecek bir ilerleme ve gelişme, ulusal/uluslararası güvenliğin sağlanmasına katkı sağlar” anlayışı geniş bir şekilde kabul görmüştür. Bu anlayış, bir esnek (soft) hukuk olarak AGİT belgeleri ve İnsani Boyut Mekanizması tarafından açıkça kabul ve deklare edilen bir anlayıştır.

Ancak realist yaklaşımdan bakılacak olursa, idealist yaklaşımın özellikle terör ve insan hakları konularındaki çağdaş gelişmenin çok gerisinde kaldığı ileri sürülebilir. Aktör olarak bir terör örgütünün varlığı göz önüne alındığında, devlet, uluslararası platformda tek aktör değildir. Dolayısıyla insan haklarının korunumu veya ihlallerin önlenmesi konusu, sadece klasik birey-devlet ilişkisi içinde ele alınamaz/alınmamalıdır. Dolayısıyla, insan hakları ihlallerinin devletten kaynaklanacağı düşüncesinden hareketle, bireyi devlete karşı koruma anlayışı soruna yeterli cevap bulamaz. Çünkü, terör örgütleri, hem ferdi-kollektif temel hak ve özgürlükleri ihlal etmekte ve hem de devleti yıpratma, bölme gibi amaçlarına yönelik olarak karşılarına almaktadırlar. Bir devlet, günümüzde, bir yandan insan haklarını ihlal eden terörle mücadeleye devam ederken, diğer yandan, insan haklarının realizasyonunu sağlamakla görevlidir.

4. Esnek Hukuk (Soft Law)

Girişte bahsettiğimiz gibi, esnek hukuk kavramı, pozitif hukuk bakımından bağlayıcı olmayan ama politik bağlayıcılığı olan belge ve normları ifade eder. Bu bağlamda 1975 Helsinki Nihai Senedi ile ortaya çıkan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) belgeleri ve içerdikleri hükümler literatürde esnek hukuk olarak nitelendirilmektedir. Çünkü, temelde AGİT belge ve hükümlerinin pozitif hukuk açısından bağlayıcı olmadığı yazarların çoğu tarafından⁹ dile getirilmektedir.

Bununla birlikte, esnek hukuk enstrümanları olarak AGİT belgelerinin, sert hukuk olarak bilinen klasik uluslararası hukuk anlayışına bir tepki olarak çıktığını söylemek abartılı olmayacaktır. Çünkü, klasik uluslararası hukukta var olan bir

⁷ Suçluların iadesine ilişkin bkz: Türk Ceza Kanunu'nun 9. maddesi, 1982 Anayasası 38/son maddesi, 1959 tarihli Suçluların İadesine İlişkin Avrupa Sözleşmesi. Ayrıca Bkz: YENİSEY, Feridun (1988), *Milletlerarası Ceza Hukuku, Ceza Yargılarının Milletlerarası Değeri ve Mevzuatı*, İstanbul.

⁸ Fendoğlu, İnsan Hakları Doktrini kavramını kullanmaktadır. Bu konuda bkz: FENDOĞLU, H. tahsin (2000), “Uluslararası Belgelerde Terörizm”, 1. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu - 27-29 Mart 2000 Bildirileri, Elazığ, Fırat Üniversitesi

⁹ PAZARCI, Hüseyin (1999), *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 1. Kitap, Ankara, Turhan Kitabevi, s.105; SHAW, M.N (1991), *International Law*, Cambridge, Grotius Publications, p.231.

çok kurum ve anlayış (onama, çekince koyma, tek taraflı sözleşmeyi sona erdirmeye gibi) uluslararası hukukun etkinliğini azaltmaktadır. Halbuki, böyle prosedürel işlemlere tabi olmaksızın mevcut uluslararası kurallar uygulanabilmelidir. AGİT belgelerinin onama işlemine tabi olmamasının altında bu mantık vardır. Diğer yandan AGİT programatik yapıya sahiptir. AGİT bünyesinde esnek hukukun sert hukukla birlikte ele alınması telaffuz edilmeye başlanmıştır denilebilir. Çünkü AGİT ülkelerinin, 1999 İstanbul Şartı ile legal mekanizmanın kurulmasına yönelik niyet taşıdıkları görülmektedir. Olası böyle bir legal mekanizmanın kurulması ise, özellikle kültürel hakların bu mekanizma içinde daha önemli bir konuma gelmesi sonucunu doğuracaktır (Karaosmanoğlu, 2000).

Ayrıca, AGİT temel belgelerinde de insan hakları ve terörle ilgili hükümler yer almıştır.¹⁰ Burada AGİT hakkında detaylı bilgiye girmeden terör konusunda son Bükreş Eylem Planı ile buna bağlı ortaya çıkan Bişkek Eylem Programından bahsedilecektir. Terörün önlenmesi konusunda 2000'li yıllara kadar normatif düzenlemeler ve taahhütler içeren AGİT, Amerika'da ikiz kulelerin bombalandığı 11 Eylül sonrası somut adım atma niyetini göstermiştir ki, aşağıda bahsedilecek AGİT ülkelerinin Bükreş Eylem Planı ve Bişkek Eylem programı, bunun bir tipik bir örneğidir.

4.1. AGİT Bükreş Eylem Planı¹¹

Bu eylem planı, AGİT Bakanlar Konseyi'nin 3-4 Aralık 2001 tarihinde yapılan toplantısında kararlaştırılmıştır. Burada bu eylem planından bahsedilecektir.

Eylem Planının Amacı

Terörizm, bir başka bölgede olduğu gibi AGİT bölgesinde de uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmektedir. AGİT bu çerçevede diğer organizasyonlar ile işbirliği içinde terörizm ile mücadeleye katkı sağlamaya çabalamaktadır. Bu katkı ve gayreti, İşbirliğine Dayalı Güvenlik Platformu ile tutarlı olacak ve BM çatısında terörizme karşı yapılan küresel ve bölgesel eforlar arasındaki etkileşimden istifade edecektir. AGİT katılımcı devletleri, terörizm ile ilgili uluslararası sözleşmeler çerçevesindeki yükümlülüklerinin yerine getirilmesine yönelik olarak politik istek ve niyetlerini, kaynaklarını ve uygulamaya dönük araçlarını ortaya koyarak, terörizm ile mücadelede ulusal, iki taraflı ve çok taraflı efor sarf edeceklerini dile getirmektedirler.

Terörizm ile mücadelede dünya çapında yapılan gayretler bakımından AGİT, kendi teşkilat yapısının özellikleri temelinde katkı sağlamayı araştıracaktır. Bilinen bu özellikleri arasında şunlar yer almaktadır: politik-askeri, insani ve ekono-

¹⁰ Gündüz, Aslan (1994), *Security & Human Rights in Europe: The OSCE Process, Istanbul*; KARAOSMANOĞLU, Fatih (2000), *Human Rights, the OSCE Process, Law and Foreign Policy, the Case of Turkey*, Ankara, Nobel Yayınevi.

¹¹ <http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/mcs/9buch01e.htm#2>. (Organisation For Security and Co-operation in Europe Ministerial Council, Bucharest 4 December 2001, 2nd Day of the Ninth Meeting, Annex: The Bucharest Plan of Action For Combating Terrorism)

mik boyutlarının birbirleri ile ilişkili olduğu kapsamcı güvenlik kavramı, geniş üyeliği, alan tecrübesi, erken uyarı tecrübesi, çatışmaları önleme, kriz yönetimi, çatışma sonrası rehabilitasyon, demokratik kurumların inşası. Ayrıca, terörizme karşı alınan etkili birçok tedbirler, AGİT'in önceden aktif olduğu polis eğitimi ve izlemesi, yasal ve adli reform ile sınır izleme gibi alanlarda olmaktadır.

Eylem planının amacı; insan hakları ve uluslararası hukuka tam bir saygı içinde, terörizm ile mücadele bakımından AGİT devletleri ve teşkilat tarafından yapılacak kapsamlı bir AGİT eylemi için bir çerçeve oluşturmaktır. Eylem planı, terör ile mücadeleye katkı sağlayan mevcut faaliyetleri genişletmeyi, devletler arası etkileşimi kolaylaştırmayı ve uygun durumlarda eylem için yeni enstrümanlar belirlemeyi araştıracaktır. Terör ile mücadelenin sürdürülen eforlara ihtiyaç duyduğunu ortaya koyan Eylem Planı, derhal, orta ve uzun vadede yerine getirilecek aktiviteleri belirleyecektir.

Uluslararası Legal Yükümlülükler ve Politik Taahhütler

12 BM sözleşmesi ile BM Güvenlik Konseyi kararları (1269, 1368, 1373 ve 1377), terörizme karşı mücadelede global legal çerçevenin esasını oluşturmakta ve spesifik bazı unsurları içermektedir. Helsinki'den İstanbul'a bazı AGİT belgeleri de, BM sözleşmesine uygunluk içinde terörizmle mücadele taahhütlerini telaffuz etmektedir. Bundan dolayı AGİT devletleri, terörizmle mücadele bakımından mevcut uluslararası sözleşme ve belgelerin yerine getirilmesini temin için, en geniş ve kapsamlı bir eylem içine girilecektir. Bu çerçevede;

Katılımcı Devletler: Parlamenterlerin anti-terör yasalarının çıkarılması ve sözleşmelerin onaylanması sürecinde oynadıkları rolü göz önünde bulundurarak, terörizm ile mücadeleye ilişkin 12 adet BM sözleşme ve protokollerinin hepsine 31 Aralık 2002 tarihine kadar taraf olmak için gayret içinde olacaklardır. Bu konuda atılan adımlar hakkında Sürekli (Daimi) Konseye (Permanent Council) bilgi verilmesi teşvik edilmektedir. Aynı zamanda, BM'de Uluslararası Terörizme Karşı Kapsamlı bir Sözleşme ve Nükleer terörizmi önlemek için uluslar arası sözleşme konularında devam eden müzakerelerde, bir an önce başarılı bir şekilde sonuca varılması düşüncesi ile yapıcı olarak yer alacaklardır.

Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi: İlgili katılımcı devletlerin resmi talebi üzerine ve uygun durumlarda, BM Uyuşturucu Kontrol ve Suç Önleme Ofisi de dahil, diğer uluslararası organizasyonlarla işbirliği içinde, uluslararası anlaşmaların onaylanması için gerekli yasa hazırlığı için teknik yardım ve tavsiye önerecektir.

Katılımcı Devletler: AGİT'in, polis ve yargı işbirliği, terörizmin mali kaynaklarını kurutma ve önleme, diğer destek araç ve mekanizmalarını engelleme, vize ve belge güvenliğini içeren sınır kontrolleri ile hukuk uygulayıcılarının bilgilere ulaşması gibi alanlarda, diğer ilgili gruplar, organizasyonlar, kurumlar yo-

lu ile kazanılan tecrübeler ile en iyi uygulamaları nasıl yapacağını müzakere edecektir.

Katılımcı devletler ayrıca, AGİT tarafından kararlaştırılan bütün ilgili tedbirlerin tam ve zamanında yerine getirilmesine yönelik terörizm ile mücadeledeki eforlarını güçlendirmek için Güvenlik İşbirliği Forumu'nu (GİF) kullanacaklardır. Bundan dolayı, özellikle Güvenliğin Siyasi-Askeri Yönlerine İlişkin Davranış Kodu ile Küçük Askeri Birlik ve Silahlara İlişkin Belge (SALW) gibi mevcut siyasi-askeri taahhüt ve sözleşmelerin uygulanışında gelişme göstereceklerdir.

GİF, diğer belgelerinin terörizm ile mücadelede ilgili oluşunu inceleyecek ve ayrı norm ve tedbirlerin geliştirilmesi ihtiyacı olup olmadığını değerlendirecektir. Güvenlik Diyaloğu, GİF içinde bu konularda düzenli görüşmeler bakımından uygun bir temel olarak hizmet verebilir.

AGİT Bölgesinde Teröre Karşı Önleyici Eylem

Hiçbir durum ve neden terör eylemlerine mazeret olamaz. Aynı zamanda, terör örgütlerinin destek kazanabileceği şartların oluşumuna yol açan çeşitli sosyal, ekonomik, siyasi ve diğer faktörler vardır. AGİT'in kapsamlı güvenlik yaklaşımı, bütün birim ve yapıları ile bu faktörleri ortaya koyarak, terörle mücadelede nispi bir fayda sağlamaktadır.

Demokratik Kurumların İnşası ve Hukukun Üstünlüğü Anlayışının Güçlendirilmesi: Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi (DKİHO), devletlerin talepleri üzerine demokratik kurumların inşasında yardım gayretlerini artırarak sürdürecektir. Bunlar arasında, yönetim kapasitesi, yerel ve merkezi yönetim ile parlamenter yapı, yargı ve ombudsman kurumları ve sivil toplumun güçlendirilmesine yardım etmek gelmektedir. Bu konuda, katılımcı devletler arasında en iyi uygulama ve tecrübe akışını kolaylaştıracaktır. Demokratik kurumların oturması konusunda projeler geliştirmeye devam edecektir.

İnsan Hakları ve Hoşgörünün Geliştirilmesi: Katılımcı Devletler ve AGİT kurumları, toplumun farklı grupları arasında, birlikte yaşam ve hoşgörüyü geliştirecek ve aynı zamanda bu konuda katılımcı devletler arasında yapıcı işbirliği içinde olacaktır. Öte yandan, bu gruplara karşı yapılan ayrımcılık ve hoşgörüsüzlük ve şiddete karşı uygun karşılıklar verecek ve erken uyarı sağlayacaklardır. Aynı zamanda ulusal azınlıkların haklarını garanti için çalışacaktır.

Negatif Sosyo-ekonomik Faktörleri Dile Getirme: Katılımcı Devletler ve AGİT Sekreterliği; güvenliği tehlikeye düşüren ekonomik ve çevresel konuları belirlemeyi amaçlayacaktır. Bunlar arasında, kötü yönetim, yolsuzluk, illegal ekonomik faaliyetler, yüksek işsizlik ve fakirlik, demografik faktörler, doğal kaynakların sürdürülebilir bir biçimde kullanılmaması gelmektedir.

Çatışmaların Önlenmesi ve Uyuşmazlıkların Barışçıl Çözümünün Geliştirilmesi: AGİT, erken uyarı, çatışmaların önlenmesi, kriz yönetimi, çatışma sonrası re-

habilasyon konularındaki çalışmalarını yoğunlaştırarak sürdürecektir. Bunu yaparken BM, Avrupa Birliği ve diğer uluslararası organizasyonlar ile işbirliği içinde olacaktır. Kriz durumlarında hızlı yayılma yeteneğini daha da geliştirecektir.

Yerlerinden Edilme Konusu (sığınmacılar): Katılımcı Devletler ve ilgili AGİT kurumları, bu konuda da BM Mülteciler Yüksek Komiserliği Bürosu dahil diğer ilgili organizasyonlar ile yakın işbirliği içinde olacak ve sığınmacıların durumlarını yakından izleyecektir.

Ulusal Anti-Terör Yasalarının Güçlendirilmesi: Katılımcı devletler; uluslararası sözleşmeler altında sahip oldukları yükümlülüklerin yerine getirilmesini taahhüt ediyorlar. Bu arada AGİT Parlamenterler Asamblesi de diyalog geliştirme gayretlerini sürdürecektir. Demokratik Kurumlar ve İnsan hakları Ofisi de ilgili devletlerin talebi üzerine uluslararası anti-terör yasalarının uygulanması ve ulusal yasaların bunlara uygunluğu konularında teknik yardım ve tavsiyede bulunacaklardır.

Hukukun Uygulanması ve Örgütlü Suçlarla Mücadele: Katılımcı Devletler, terör ile uluslararası örgütlü suçlar, uyuşturucu trafiği, silah kaçakçılığı arasındaki yakın ilişkiyi göz önünde bulundurarak, diğer bir katılımcı devletin siyasal rejimine yönelik şiddet içinde terör veya diğer illegal faaliyetlerin yapılmasında yer alan, bunları kolaylaştıran, tahrik eden, organize eden, kişi, grup veya örgütlerin illegal faaliyetlerini ülkelerinde önlemek için gerekli tedbirleri alacaklardır. Sürekli Konsey ise, katılımcı devletlerin hukuk uygulayıcıları ve AGİT uzmanları ile işbirliğinin geliştirilmesi ve uygulamaya dönük tecrübelerin aktarımına yönelik düzenli toplantılar yapacaktır.

Sekreterlik ise; insan kaçakçılığı ile mücadelede alınacak tedbirlere yönelik talepleri olması durumunda, katılımcı devletlere, yardım edecektir. Yine talepleri olması durumunda, katılımcı devletlere polis hizmetlerinin yeniden yapılması, insan hakları dahil mevcut polis hizmetlerinin eğitimi takibi konularında tavsiyelerini sürdürecektir. Ve bu amacına uygun olarak, çatışmaların önlenmesi, kriz yönetimi ve çatışma sonrası rehabilitasyon konularında var olan polis ilişkili faaliyetlerini güçlendirecektir. Demokratik kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi ise, talepleri üzerine devletlere, ülkelerindeki bütün ceza adalet sistemi içinde yer alan kurumların güçlendirilmesine yönelik tavsiyelerini sürdürecektir.

Terörün Finans Kaynaklarının Önlenmesi: Katılımcı Devletler, BM Terörün Finans Kaynaklarının Önlenmesi Sözleşmesi ve 1373 sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararı çerçevesinde, terörün finans kaynaklarının önlenmesine yönelik adımlar atacaktır. Ayrıca, iç hukuk ve uluslararası hukuk yükümlülükleri çerçevesinde, bir başka katılımcı devlet ve ilgili uluslararası teşkilatlar tarafından bilgi talebi yapıldığında geciktirilmeden bu talep yerine getirilecektir.

Terörist Hareketlerin Önlenmesi: Katılımcı Devletler, etkili sınır kontrolleri ve kimlik kartları ile seyahat belgelerinin kontrolleri yolu ile terörist kişi veya

grupların hareketlerini önleyecektir. Bu kontrolleri yaparken sığınmacılar ve insan haklarına ilişkin uluslararası hukuk yükümlülüklerine uygun davranacaklardır.

İşbirliğine Dayalı Güvenlik Platformu Altında Eylem

Birleşmiş Milletler, teröre karşı global mücadelede bir çatı oluşturmaktadır. AGİT ise, bölgesel inisiyatifler bakımından koordinatör rol üstlenebilir. AGİT, hükümet dışı kuruluşlar ve sivil toplum ve milletvekilleri ile işbirliği içinde olmaktadır.

4.2. AGİT Bişkek Eylem Programı¹²

Bu eylem programı, 3-4 Aralık 2001'de Bükreş'te toplanan AGİT Bakanlar Konseyi'nin, Bişkek'te 13-14 Aralık 2001 tarihinde yapılmasını kararlaştırdığı Orta Asya'da Güvenlik ve İstikrarın Sağlanması konulu uluslararası konferansta hazırlanmıştır. Burada bu programdan bahsedilecektir.

Terörle mücadelede alınan tedbirler

- AGİT ve BM'nin gerekli yardımlarda Sinerji ve işbirliği içinde olması,
- Anti-terörist ve uyuşturucu kaçakçılığı dahil suçla mücadele eden kurumlar arasında ulusal işbirliğinin geliştirilmesi (bu kurumlar arasında faaliyet bilgilerinin mübadelesi yapılarak),
- Anti-terörist ve suçla mücadele eden kurumlar arasında bölgesel ve uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi, (ilgili kurumlar arasında iletişim kanalları kurarak) Ayrıca, hukuk uygulayıcı kurum ve organların temsilcilerinin katılımı ile, AGİT ve BM'nin birlikte organize edecekleri Viyana'da özel bir uzman toplantısı yapılması kararlaştırılmıştır.
- Kara paranın aklanması yasası çıkarılması ve buna ilişkin yapıların oluşturulması (örnek olarak, aynı zamanda terör ve örgütlü suçların finans kaynaklarının önlenmesinde kullanılabilecek Mali istihbarat birimleri gibi),
- İlgili uluslararası belgelerin derhal onaylanması ve uygulanmasına yönelik olarak çalışma yapılması,
- Ülkeler tarafından, terör ve diğer eylemlere ilişkin bilgiler toplanması yanında, terörü ileri aşamaya götürme amaçlı yapılan suçlu eylemlerinin analizinin yapılması ve bu konuda bilgi toplanması. İki taraflı ve çok taraflı anlaşmalara bağlı olarak bu bilgilerin uluslararası organlar ve diğer ülkeler tarafından paylaşılması,
- Üniversite ve diğer kurumlar tarafından yapılan ilgili bilimsel çalışmaların mali desteklerinin artırılması,

¹² <http://www.osce.org/events/bishkek2001/documents/>. (Bishkek International Conference on Enhancing Security and Stability in Central Asia: Strengthening Comprehensive Efforts to Counter Terrorism (co-organized by the OSCE and the UN Office for Drug Control and Crime Prevention, 13-14 December 2001)

- İnsan hakları konusunda ilişkiye girerek ve hukukun üstünlüğü anlayışının güçlendirilerek, demokratik kurumların inşası yolu ile terörle mücadele yapılması,
- Terör ve ilgili suçların bir çok yönleri ile ilgilenmesi için eğitim ve uzman temini yolu ile yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığının güçlendirilmesi
- Terörle mücadelede aktif bir şekilde sivil toplumun yer almasının teşvik edilmesi, bu çerçevede hoşgörülü olmayı öğrenmesi ve uygulamaya geçirebilmesi, aktif bir biçimde sivil toplumda yer alabilmesi için genç insanlara fırsatlar verilmesi,
- Sosyal ilişkilerin bütün yönlerinde hoşgörünün öneminin vurgulanması ve barışa yönelik tehditleri giderme ve barışı anlamada medeniyetler arası diyalogun önemli rolünün olduğunun vurgulanması,
- Teröristler bakımından bir zemin oluşturmaksızın, toplumun ihtiyaçları olan meşru bilgileri vererek basın özgürlüğünün güçlendirilmesi,
- Terör mağdurlarına psikolojik ve sosyal hizmetlerin sağlanması,
- Teröristlerin istismar ettikleri ekonomik ve sosyal problemlere çözümler bulunması

5. Sonuç

Uluslararası ticaretin 8%'inin terör örgütleri tarafından yerine getirildiği de düşünülecek olursa, zaman kaybetmeden terörle mücadelede insan haklarına saygı çerçevesinde strateji geliştirmelidir. Bu bağlamda uluslararası işbirliği anlayışını göz ardı etmemelidir. Sert hukuk olsun esnek hukuk olsun uluslararası alandaki gelişmeler bu bakımdan önemli hale gelmektedir.

Sert hukuk alanında terörle mücadele konusunda daha az düzenleme göze çarparken insan haklarının korunması ve geliştirilmesi hususunda daha fazla sözleşme ve hüküm vardır. Bunun bir nedeni, insan haklarına birey-devlet bağlamında yaklaşılmasıdır. Esnek hukuk alanında ise, politik taahhütler ön plana geçmekte ve buna bağlı olarak terörle mücadele konusunda siyasal denetime bağlı eylem planlarına açık bir yapı oluşmaktadır. AGİT Bükreş Eylem planı ve Bişkek Eylem Programı bunun tipik örnekleridir.

Bununla birlikte yukarıda açıklandığı gibi sentezci bir yaklaşım içinde olmak daha isabetli görünmektedir. Bir başka ifade ile, idealist yaklaşım yani klasik insan hakları doktrini içinde kalarak konuya yaklaşırsak, sağlıklı bir sonuca varmak mümkün olmayacaktır.

Kaynakça

- Akın, İlhan. (1980), *Kamu Hukuku*, 2. Baskı, İstanbul: ss.259.
- Akıntürk, Turgut. (2001), *Hukuk İhtisas Semineri Konuşması*, 24 Aralık 2001.
- Aldıkaçtı, Orhan. (1982), *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 4. Baskı, İstanbul: ss.206.
- Cerrah, İbrahim. (2000), “PKK Terörünün Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Nedenleri: Batılı ülkelerin PKK Terörüne Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış”, *1. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, 27-29 Mart 2000 Bildirileri, Elazığ: Fırat üniversitesi.
- Çağlar, Ali. (2000), “Terör ve Türkiye: Genel Durum”, *1. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, 27-29 Mart 2000 Bildirileri, Elazığ: Fırat üniversitesi.
- Gündüz, Aslan. (1988), *Milletlerarası Hukuk: Temel Belgeler*, İst.: BETA Yay.
- Harris, D.J. (1991), *Cases and Materials on International Law*, Fourth edition, London: Sweet & Maxwell, ss.600.
- Harris, D.J. (1991), *Cases and Materials on International Law*, London: Sweet & Maxwell, ss.62.
- Karaman, Fikret. (2000), “Terör ve Şiddetin önlenmesinde Dini Değerlerin Yeri ve önemi”, *1. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, 27-29 Mart 2000 Bildirileri, Elazığ: Fırat üniversitesi.
- Karaosmanoğlu, Fatih. (2002), “Türkiye’nin Demokratikleşmesi: Yaşam Hakkı ve Polis”, : Hasan Hüseyin Çevik ve Turgut Göksu (Der.) *Türkiye’de Devlet, Toplum ve Polis*, Ankara: Sevinç Yayınevi, ss.113-135.
- Karaosmanoğlu, Fatih. (2000), “21. Yüzyılda İnsan Hakları Bağlamında AGİT ile Türkiye’nin İç Güvenliği Etkileşimi”, *1. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, 27-29 Mart 2000 Bildirileri, Elazığ: Fırat üniversitesi.
- Karaosmanoğlu, Fatih. (2000), *Human Rights, The OSCE Process, Law and Foreign Policy: The Case of Turkey*, Ankara: NOBEL.
- Kubalı, Hüseyin Nail. (1972), *Anayasa Hukuku Derstleri*, İstanbul: ss.164.
- Küçüköğlü, Rıza. (2001), *Hukuk İhtisas Semineri Konuşması*, 24 Aralık 2001.
- Mumcu, Ahmet. (1992), *İnsan Hakları & Kamu özgürlükleri*, Ankara: Savaş Yayınevi, ss.12.
- Öztürk, Osman Metin. (2000), “Terörle Mücadele ve Türkiye”, *1. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, 27-29 Mart 2000 Bildirileri, Elazığ: Fırat üniversitesi.
- Tunaya, Tarık Zeki. (1980), *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, 4. Baskı, İstanbul, ss.187.
- Türk, Hikmet Sami (2001), *Hukuk İhtisas Semineri Konuşması*, 24 Aralık 2001.